

Ірина М. Сотник, Олена В. Харчишина, Євген В. Коваленко
**РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СУБСИДІЙ НАСЕЛЕННЮ
 В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОГО
 РОЗВИТКУ УКРАЇНИ***

У статті досліджено ефективність системи субсидій населенню України на оплату комунальних послуг. Обґрунтовано, що субсидії не зацікавляють їх отримувачів в енергозбереженні. Запропоновано реформувати систему субсидій для стимулювання енергоефективних змін у домогосподарствах при дотриманні норм соціального захисту населення. Акцентовано увагу на зв'язку політики енергоефективності та розвитку соціальної відповідальності в Україні та необхідності врахування досвіду європейських країн.

Ключові слова: субсидія; енергоефективність; комунальні послуги; сталий розвиток; населення; соціальна відповідальність.

Табл. 2. Літ. 22.

Ірина Н. Сотник, Елена В. Харчишина, Евгений В. Коваленко
**РЕФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ СУБСИДИЙ НАСЕЛЕНИЮ
 В КОНТЕКСТЕ УСТОЙЧИВОГО ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОГО
 РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ**

В статье исследована эффективность системы субсидий населению Украины на оплату коммунальных услуг. Обосновано, что субсидии не заинтересовывают их получателей в энергосбережении. Предложено реформировать систему субсидий для стимулирования энергоэффективных изменений в домохозяйствах при соблюдении норм социальной защиты населения. Акцентировано внимание на взаимосвязи политики энергоэффективности и развития социальной ответственности в Украине, а также необходимость использования опыта европейских стран.

Ключевые слова: субсидия; энергоэффективность; коммунальные услуги; устойчивое развитие; население; социальная ответственность.

Iryna M. Sotnyk¹, Olena V. Kharchyshyna², Yevhen V. Kovalenko³
**REFORMING SUBSIDIES TO POPULATION SYSTEM
 IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE ENERGY-EFFICIENT
 DEVELOPMENT OF UKRAINE**

The paper investigates the effectiveness of subsidies to population on utilities in Ukraine. The authors prove that subsidies do not motivate their current recipients to save energy. It is proposed to reform the system of subsidies for better stimulation of energy-efficient changes in households keeping the norms of social protection of population. The paper emphasizes the connection between energy efficiency policy and social responsibility development in Ukraine, as well as the need for taking into consideration European countries experience in the field.

Keywords: subsidy; energy efficiency; utilities; sustainable development; population; social responsibility.

Peer-reviewed, approved and placed: 20.09.2016.

Постановка проблеми. Економіко-політична криза та військові дії, що розгорнулися на території України у 2014–2016 рр., призвели до значного

* Публікація містить результати досліджень, виконаних за грантом Президента України за конкурсним проектом № Ф66 / 12689 Державного фонду фундаментальних досліджень.

¹ Sumy State University, Ukraine.

² National Aviation University, Kyiv, Ukraine.

³ Sumy State University, Ukraine.

загострення проблем енергетичного забезпечення держави. Дефіцит власних енергоресурсів в країні та спроби уряду вирішити питання енергетичної залежності національної економіки від імпорту російського природного газу за рахунок переорієнтації на поставки газу з ЄС і стимулювання енергозбереження обумовили багаторазове зростання внутрішніх цін на енергоносії за останні 3 роки. Так, ціни на природний газ за період 1.01.2014–30.08.2016 для населення зросли у 9,48 разів, на теплоенергію (за даними «Сумитеплоенерго») – у 3,56 разів, на електроенергію – у 2 рази (з 1.09.2016 – ще в 1,25 рази) [19; 20]. Натомість середньомісячна заробітна плата збільшилася лише в 1,58 рази [15], при цьому індекс реальної заробітної плати склав за 2014 р. 86,5%, за 2015 р. – 90,1% та за 7 місяців 2016 р. – 94,8% [6]. Диспаритет зростання споживчих цін і доходів населення призвів до загострення соціальних проблем, пов'язаних з неспроможністю оплати переважною більшістю домогосподарств комунальних послуг (КП) за підвищеними цінами та за відсутності у населення фінансових коштів на розвиток побутового енергозбереження.

З метою уникнення соціальних протестів урядом України було запроваджено широкомасштабну систему державних субсидій на оплату комунальних послуг (СОКП), яка позиціонувалася як короткострокова для періоду 2014–2015 років. За рахунок адресних субсидій держава за цей час спромоглася захистити від непомірно високих цін на КП найбільш соціально вразливі верстви населення. Проте сьогодні ціни на енергоресурси продовжують зростати, а з ними збільшуються і суми державних СОКП. Так, у 2015 р. субсидіями користувалися 4,8 млн сімей, на що було витрачено 24 млрд грн державних коштів. Станом на 1.05.2016 СОКП отримували вже 5,5 млн українських сімей, на що державою було виділено 35 млрд грн коштів платників податків (зрештою цю суму збільшили ще на 5 млрд грн). На опалювальний сезон 2016–2017 рр. урядом очікується, що 9 з 15 млн українських домогосподарств будуть користуватися СОКП і це вартуватиме державному бюджету 40 млрд грн [5; 9]. Водночас, темпи впровадження енергозберігаючих заходів у всіх галузях національної економіки і, насамперед, у житлово-комунальному господарстві, які б мали стимулюватися високими цінами на енергоносії, є незадовільними, що спричиняє подальше неефективне господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням сталого енергоефективного розвитку економіки та його соціально-економічним, політичним і екологічним аспектам присвячено праці багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених, серед яких І. Башмаков [2], В.М. Геєць [4], К. Гілінгем [21], М.В. Гнідий [3], В.В. Григоровський [4], С.П. Денисюк [7], В.А. Жовтянський [16; 17], С.Ф. Ермілов [4], М.П. Ковалко [7], М.М. Кулик [16; 17], В.Е. Лір [4; 10], О.Є. Маляренко [3], К. Мізобучі [22], В.В. Микитенко [11], Р. Невел [21], К. Палмер [21], У.Є. Письменна [10], Б.С. Стогній [16; 17], О.М. Суходоля [18], К. Такеучі [22], Ю.П. Ященко [4] та ін. Найявний науковий доробок охоплює теоретичні засади сталого енергоефективного розвитку територій, методи та прикладний інструментарій оцінювання потенціалу і механізмів управління зростанням енергоефективності й енергозбереженням, комплекси енергоефективних стратегій та практичні важелі їх реалізації для здійснення соці-

альних, економічних та екологічних змін у суспільстві. Водночас, дослідження, які інтегрують прикладні питання енергоефективного та соціально справедливого розвитку, зокрема в частині збалансування СОКП та стимулювання енергозбереження, носять переважно фрагментарний характер. Крім того, в вітчизняній практиці бракує економічних механізмів, які б забезпечували потужну фінансову основу впровадження енергозберігаючих заходів населенням за дотримання принципів соціальної справедливості.

Метою дослідження є оцінювання ефективності сучасної системи СОКП населенню України у взаємозв'язку з процесами зростання енергоефективності та енергозбереження в національній економіці, а також пошук шляхів активізації енергозберігаючої діяльності при дотриманні норм соціального захисту населення.

Основні результати дослідження. Виходячи з ситуації, яка склалася зі зростанням тарифів на енергоресурси та СОКП населенню, можна зробити висновки, що система субсидій, яка діє сьогодні в Україні, є гальмом зростанню енергоефективності її економіки. Безумовно, СОКП забезпечують дотримання соціального балансу у суспільстві в умовах зростаючих шоків цін на енергоресурси. Водночас, у середньо- і довгостроковій перспективі вони є надзвичайно потужним демотиватором енергоефективних змін в економіці, оскільки призводять до повної втрати мотивації населення до енергозбереження, дематеріалізації тощо. Оскільки СОКП встановлюються виходячи з норм споживання, а норми споживання не завжди відповідають потребам споживачів (дехто споживає менше, дехто більше), виникає ситуація, за якої домогосподарства можуть роками не сплачувати за спожиті ними в межах норм КП. Відповідно, ці державні виплати лягають тягарем на інших споживачів КП – платників податків, які не мають права на отримання субсидій. Більш того, з метою отримання СОКП, наймані працівники воліють влаштуватися на роботу напівлегально, тобто отримувати офіційно мінімальну заробітну плату, а решту – «у конвертах», тим самим стимулюючи розвиток тіншового сектору економіки. У підсумку, той, хто працює і непогано заробляє, змушений сплачувати повну вартість КП через неправомірність отримання ним субсидій, а також частину комунальних витрат у вигляді сплачених податків «за сусіда», який мало заробляє або взагалі не працює і має субсидію. Крім того, позбавлена права на СОКП сім'я змушена витратитися на впровадження енергозберігаючих заходів, щоб хоч на певний час зменшити свої витрати на КП за постійно зростаючих цін на них. У багатоквартирних будинках ситуація є особливо гострою: ті, хто отримують СОКП, не мають ніякого бажання вживати заходів з економії тепла, води, електроенергії, газу в будинку, натомість ті, хто платять повну ціну, марно намагаються переконати сусідів зробити хоча б щось у цьому напрямі. Збереження у середньо- і довгостроковому періоді такої ситуації є шляхом в нікуди. Тим не менше, уряд України вже заявив, як зазначалося вище, про плани зростання обсягів надання СОКП в опалювальному сезоні 2016–2017 років. Отже, з метою перелому ситуації та поступового відходу від шкідливої практики субсидування населення замість стимулювання енергозбереження доцільно залучити успішний досвід інших країн у цій сфері, наприклад, Польщі, яка у 1980–1990-х рр. пройшла схожий

шлях від шоківих цін на енергоресурси через систему енергосубсидій до реального енергозбереження.

Цінові реформи 2014–2015 рр. в Україні, початково спрямовані на реалізацію схеми «зростання цін на енергоносії – стимулювання енергозбереження», наразі призвели до того, що друга складова ланцюжку була виключена і замінена на ланку «зростання субсидій». Отже, сьогодні постає завдання повернути енергозбереження до існуючої схеми «зростання цін на енергоносії – зростання субсидій», залишивши на поточному етапі складову «субсидії», проте у перспективі змістити акценти з субсидій саме на енергозбереження. На практиці реалізація цього завдання може бути здійснена, на нашу думку, шляхом встановлення на законодавчо-нормативному рівні тісного взаємозв'язку між сумами отримуваних населенням СОКП та обсягами зекономлених ним енергоресурсів внаслідок енергозберігаючих заходів. Для цього доцільно розробити довгострокову державну програму поступового щорічного зниження норм споживання (на 1–2% на рік) енергоресурсів населенням, які застосовуються при нарахуванні СОКП. Для того, щоб населення змогло адаптуватися та виконати більш жорсткі норми споживання, необхідно у рамках такої державної програми передбачити кошти з держбюджету на часткове або повне фінансування енергозберігаючих заходів для домогосподарств, що отримують СОКП. Відповідно, сім'я, яка сплачує за КП лише 30% їх вартості у поточному році (решта покривається субсидіями), зі зниженням норм споживання на 1% у наступному році буде зобов'язана сплатити вже, наприклад, 32% вартості КП (за збереження поточного рівня споживання КП). Проте в поточному році державним коштом (частково або повністю) їй буде надана можливість реалізувати у своєму домогосподарстві енергозберігаючі заходи, які дозволять привести фактичні обсяги споживання КП до нових норм. Надання коштів на таке енергозбереження може набувати форми 75–100%-ої державної компенсації вартості енергоефективних заходів за кредитами, які сьогодні видаються Ощадбанком, Укргазбанком та Укресімбанком населенню у рамках відповідної державної програми [1]. Наразі можливості щодо часткового фінансування державою енергозбереження для отримувачів СОКП вже існують: у 2016 р. уряд компенсує 70% «теплих» кредитів суб'єктам господарювання. Проте за відсутності динамічних норм споживання КП економічна зацікавленість таких домогосподарств в енергозбереженні відсутня.

У цілому, на 2016 р. з державного бюджету на «теплі» кредити виділено 700 млн грн. Також у 2016 р. на цю програму планується використати ще 194 млн грн, які залишилися з минулого року [14]. Отже, доцільно констатувати, що у 2015 р. пропозиція державного кредитування енергозберігаючих заходів перевищувала попит, а у 2016 р., за останніми статистичними даними, обсяги кредитів на енергоефективність, отримані населенням, значно зросли з огляду на невпинне зростання тарифів на КП, розширення переліку заходів, які можуть бути реалізовані в рамках отриманих кредитів та надання отримувачам СОКП порівняно великої компенсації від держави. Водночас, для активного залучення найбільш вразливих верств населення до енергозбереження за відсутності коштів у отримувачів СОКП доцільно, поряд із запровадженням динамічних норм споживання, передбачити збільшення відсотку державної

компенсації, залежно від суми кредиту та сутності планованих енергозберігаючих заходів до рівня у 85–95%, а в окремих випадках (наприклад, комплексна термомодернізація багатоквартирного будинку) – до 100%. При цьому навіть при 100%-й компенсації вартості заходів за кредитом державою з урахуванням кредитних умов отримувач СОКП буде сплачувати порівняно невеликі і посилені для нього суми за кредитним договором, що створить матеріальну зацікавленість і відповідальність особи за взятий кредит.

Диференціацію компенсаційних ставок за кредитами на енергоефективність можна обґрунтувати таким чином. Якщо порахувати, скільки має сплатити зараз отримувач СОКП за «теплий» кредит на суму 1000 грн (мінімальна сума кредиту) зі строком кредитування в 1 рік, за кредитним калькулятором Укрґазбанку [8] отримуємо такі значення: мінімальний внесок особи-отримувача СОКП – 111,11 грн, щомісячний платіж – 94,80 грн, компенсація від держави – 700 грн (табл. 1). Порахувавши всі витрати особи за кредитом, отримуємо, що підсумкова сума, яку має сплатити громадянин, становить $111,11 + 94,80 \times 12 - 700 = 548,71$ грн, або 45,73 грн/місяць, тобто при реалізації енергозберігаючого заходу на суму 1000 грн фактична частка компенсації від держави становитиме $(1000 - 548,71) / 1000 \times 100\% = 45,13\%$. Враховуючи, що 45,73 грн становить 3,15% від суми мінімальної заробітної плати (з 1.05.2016 – 1450 грн), на нашу думку, такі витрати є прийнятними для отримувачів СОКП з мінімальним місячним доходом. Проте це стосується лише маловитратних енергозберігаючих заходів. Якщо ж сума кредиту становитиме, наприклад, 5000 грн (середньовитратні заходи) на той самий строк, то мінімальний внесок особи-отримувача СОКП становитиме 555,56 грн, щомісячний платіж – 474,01 грн, компенсація від держави – 3500 грн. У підсумку, розрахункова сума, яку має сплатити людина, становитиме 2743,68 грн, або 228,64 грн/місяць. Враховуючи, що 228,64 грн – це 15,77% мінімальної заробітної плати, для отримувача СОКП з мінімальним доходом ця сума є досить великою, а відтак, не завжди посилююю. У разі подовження строку кредитування ще на рік сума підсумкових витрат за кредитом становитиме 3429,96 грн, або 142,92 грн/місяць (9,86% від мінімальної зарплати) при фактичній частці компенсації від держави на рівні 31,40%.

Ця ситуація вимагає оптимізації витрат найбідніших домогосподарств шляхом встановлення диференційованої шкали ставок компенсацій державою сум кредитів на енергоефективність. Зокрема, можна запропонувати наступну орієнтовну шкалу компенсаційних ставок (табл. 2), залежно від суми взятого кредиту, виходячи з таких міркувань і припущень:

- оптимальний строк кредитування – 12 місяців (з урахуванням терміну дії закону про державний бюджет відповідного року) – так легше планувати обсяги державного фінансування та гарантувати виплати за кредитами;
- фактичний щомісячний платіж за кредитом для фізичної особи з мінімальним доходом (з урахуванням державної компенсації) має бути посилюючим та не перевищувати 7–12% місячної мінімальної заробітної плати (до 170–180 грн/місяць);
- чим більш витратним є енергозберігаючий захід, тим більшим має бути відсоток державної компенсації (за допомогою диференційованих ставок дер-

Таблиця 1. Розрахункові дані за кредитами на енергоефективність в Укргазбанку для фізичних осіб-отримувачів субсидій*

Сума кредиту, грн	Строк кредитування, місяців	Початковий мінімальний внесок, грн	Щомісячний платіж за кредитом, грн	Державна компенсація (70%), грн	Усереднена фактична сума до сплати особою за кредитом			Фактична частка державної компенсації, % до загальних витрат на кредитування
					всього, грн	грн/місяць	% від мінімальної заробітної плати ¹⁾	
1000	12	111,11	94,80	700,00	548,73	45,73	3,15	45,13
2000	12	222,22	189,60	1400,00	1097,42	91,45	6,31	45,13
	24	222,22	106,24	1400,00	1371,98	57,17	3,94	31,40
3000	12	333,33	284,41	2100,00	1646,25	137,19	9,46	45,13
	24	333,33	159,36	2100,00	2057,97	85,75	5,91	31,40
3500	12	388,89	331,81	2450,00	1920,61	160,05	11,04	45,13
	24	444,44	379,21	2800,00	2194,96	182,91	12,61	45,13
4000	12	444,44	212,48	2800,00	2743,96	114,33	7,88	31,40
	24	500,00	426,61	3150,00	2469,32	205,78	14,19	45,13
5000	12	555,56	474,01	3500,00	2743,68	228,64	15,77	45,13
	24	555,56	265,60	3500,00	3429,96	142,92	9,86	31,40
12000	12	1333,30	1137,60	8400,00	6584,50	548,71	37,84	45,13
	24	1333,30	637,45	8400,00	8232,10	343,00	23,66	31,40
	36	1333,30	473,95	8400,00	9995,50	277,65	19,15	16,70

* розраховано авторами на підставі [8].

¹⁾ мінімальна заробітна плата в Україні з 1.05.2016 становить 1450 грн.

жава буде стимулювати впровадження не лише маловитратних, але й середньо- і великовитратних заходів).

Таблиця 2. Пропонована шкала ставок державних компенсаційних виплат за кредитами на енергоефективність для отримувачів субсидій, авторська розробка

Сума кредиту, грн	Ставка державної компенсації, %	Усереднена фактична сума до сплати особою за кредитом, % від місячної мінімальної заробітної плати ¹⁾	Фактична частка державної компенсації, % до загальних витрат на кредитування ¹⁾
1000–2500	75	2,87–7,17	50,13
2501–3500	85	5,73–8,02	60,13
3501–4500	95	6,01–7,73	70,13
4501–12000	100	6,43–12,25	75,13

¹⁾ розраховано для строку кредитування 12 місяців.

Безумовно, запропонована шкала компенсаційних ставок потребує уточнення та більш детальних розрахунків з точки зору збереження соціальної справедливості при переході між рівнями ставок і обсягами доходів сімей. Однак, за рахунок запропонованого механізму держава зможе знизити суми виплачуваних СОКП населенню, не погіршуючи матеріальне становище домогосподарств та зберігши економічно обґрунтовані ціни на енергоносії, а також поступово активізувати реалізацію наявних резервів енергозбереження у житлово-комунальній сфері з боку кінцевих споживачів. Джерелами фінансування енергозберігаючих заходів домогосподарствами в рамках даного механізму можуть стати кошти, що надходять до державного бюджету від рентної плати нафтогазових компаній за користування природним ресурсом і є наразі джерелом покриття державних СОКП населенню. Важливою умовою дієвості механізму є забезпечення стабільних і своєчасних державних компенсаційних виплат за «теплыми» кредитами, що формуватиме довіру громадян до держави та сприятиме зростанню енергоефективності житлово-комунального господарства зокрема і національної економіки в цілому.

Варто зазначити, що ефективна політика енергозбереження може бути реалізована на основі концепції сталого розвитку та широкого застосування досвіду європейських країн (зокрема, підвищення рівня енергоефективності будівель; надання податкових пільг при імplementації суб'єктами господарювання енергозберігаючих проектів; впровадження політики «зеленого офісу» і перенесення її на домогосподарства; екодизайн та екомаркування продукції; диверсифікація енергоджерел; поступовий перехід на відновлювальні джерела енергії; подальше поширення виробництва енергії з відновлювальних джерел у домогосподарствах та практики стимулювання продажу домогосподарствами надлишків виробленої ними «зеленої» енергії тощо) [13]. Такий підхід передбачає підвищення рівня соціальної відповідальності усіх учасників процесу: держави, місцевих органів влади, громадського сектору та безпосередньо населення. Адже досягнення високих показників енергоефективності можливе лише у тому випадку, коли держава пропонуватиме підприємствам і населенню диверсифіковану систему стимулів й обмежень у сфері енергоспожи-

вання, а бізнес і громадяни будуть свідомі щодо своєї відповідальності перед державою та майбутніми поколіннями в цьому питанні.

Формально концепція сталого розвитку використовується як основа для прийняття рішень у сфері державного управління в Україні з 1997 р., коли було створено Національну комісію сталого розвитку при Кабінеті Міністрів України, проте ні ця інституція, ні інші, подібні їй, які створювались при різних органах державної влади й управління, належним чином не працювали і не впливали на формування державної політики. Разом з тим, як свідчить досвід країн ЄС, імплементація політики сталого розвитку, зокрема, у сфері енергоефективності, неможлива без належної координації зусиль органів законодавчої і виконавчої влади, громадських організацій та активістів, галузевих експертів, «зеленого» бізнесу, засобів масової інформації.

Висновки. Запровадження системи СОКП в Україні замість знижених цін на енергоносії дало можливість, незважаючи на значні обсяги субсидування, вивільнити чималі кошти для енергозбереження. Так, у 2014 р. на пряму дотацію «Нафтогазу» було витрачено з державного бюджету 114 млрд грн, а на 2016 р., як зазначалося вище, витрати на СОКП складуть близько 40 млрд грн [5]. Різницю, яка, навіть без врахування інфляції, становить чималу суму у 74 млрд грн, можна використати для впровадження енергозберігаючих заходів за запропонованим компенсаційним механізмом як у домогосподарствах, так і на підприємствах житлово-комунального сектору, створюючи необхідні та достатні передумови для зниження енергоемності національної економіки, зростання реальних доходів населення, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг, збільшення кількості робочих місць, поліпшення екологічної ситуації. Крім того, система СОКП в Україні має бути доповнена й іншими інструментами стимулювання підвищення енергоефективності, які вже довели свою дієвість як складові політики сталого розвитку у країнах ЄС.

1. Деякі питання використання коштів у сфері енергоефективності та енергозбереження: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2011 № 1056 в ост. ред. від 16.02.2016 // zakon.rada.gov.ua.

Deiaki pytannia vykorystannia koshtiv u sferi enerhoefektyvnosti ta enerhozberezhennia: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 17.10.2011 № 1056 v ost. red. vid 16.02.2016 // zakon.rada.gov.ua.

2. Башмаков И. Российский ресурс энергоэффективности: масштабы, затраты и выгоды // Вопросы экономики. – 2009. – №2. – С. 71–89.

Bashmakov I. Rossiiskii resurs energoeffektivnosti: masshtaby, zatraty i vygody // Voprosy ekonomiki. – 2009. – №2. – С. 71–89.

3. Гнідий М.В., Маляренко О.Є. Методологія визначення теоретичного потенціалу енергозбереження на різних рівнях управління економікою // Проблеми загальної енергетики. – 2007. – №15. – С. 1–21.

Hnidyi M.V., Maliarenko O.E. Metodolohiia vyznachennia teoretichnoho potentsialu enerhozberezhennia na riznykh rivniakh upravlinnia ekonomikoiu // Problemy zahalnoi enerhetyky. – 2007. – №15. – С. 1–21.

4. Энергоэффективность как ресурс инновационного развития: Национальна доповідь про стан та перспективи реалізації державної політики енергоефективності у 2008 році / С.Ф. Єрмілов, В.М. Геєць, Ю.П. Ященко, В.В. Григоровський, В.Е. Лір та ін. – К.: НАЕР, 2009. – 93 с.

Enerhoefektyvnist yak resurs innovatsiinoho rozvytku: Natsionalna dopovid pro stan ta perspektvyu realizatsii derzhavnoi polityky enerhoefektyvnosti u 2008 rotsi / S.F. Yermilov, V.M. Heiets, Yu.P. Yashchenko, V.V. Hryhorovskiy, V.E. Lir ta in. – K.: NAER, 2009. – 93 s.

5. Заниженою ціною тарифів дотували «Нафтогаз» і корупціонерів / Україна молода.– 12.07.2016 // www.umoloda.kiev.ua.
Zanyzhenoiu tsinoiu taryfiv dotuvaly «Naftohaz» i koruptsioneriv / Ukraina moloda.– 12.07.2016 // www.umoloda.kiev.ua.
6. Индекс реальной заработной платы // Минфин, 2016 // index.minfin.com.ua.
Indeks realnoi zarabotnoi platy // Minfin, 2016 // index.minfin.com.ua.
7. Ковалко М.П., Денисюк С.П. Энергозбереження – пріоритетний напрям державної політики України. – К.: Знання, 1998. – 506 с.
Kovalko M.P., Denysuk S.P. Enerhozberezhennia – priorytetnyi napriam derzhavnoi polityky Ukrainy. – K.: Znannia, 1998. – 506 s.
8. Кредит «Тепла оселя» // Укргазбанк, 2016 // www.ukrgasbank.com.
Kredyt «Tepla oselia» // Ukrhazbank, 2016 // www.ukrgasbank.com.
9. Купцова А. Міністр соціалітики Андрій Рева: затримок пенсій не буде // Обозреватель.ua.– 8.07.2016 // ukr.obozrevatel.com.
Kuptsova A. Ministr sotsiopolityky Andrii Reva: zatrymok pensii ne bude // Obozrevatel.ua.– 8.07.2016 // ukr.obozrevatel.com.
10. Лір В.Е., Письменна У.Є. Економічний механізм реалізації політики енергоефективності в Україні: Монографія. – К.: Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2010. – 208 с.
Lir V.E., Pysmenna U.E. Ekonomichnyi mekhanizm realizatsii polityky enerhoefektyvnosti v Ukraini: Monohrafiia. – K.: Instytut ekonomiky ta prohnozuvannia NAN Ukrainy, 2010. – 208 s.
11. Микитенко В. Енергоефективність національної економіки: соціально-економічні аспекти // Вісник НАН України.– 2006.– №10. – С. 17–26.
Mukytenko V. Enerhoefektyvnist natsionalnoi ekonomiky: sotsialno-ekonomichni aspekty // *Visnyk NAN Ukrainy*.– 2006.– №10. – S. 17–26.
12. Минимальная зарплата в Украине // Минфин, 2016 // index.minfin.com.ua.
Minimalnaia zarplata v Ukraine // Minfin, 2016 // index.minfin.com.ua.
13. Огляд політики сталого розвитку енергетики в Європейському Союзі та Словенії // ecoclubrivne.org.
Ohliad polityky staloho rozvytku enerhetyky v Yevropeiskomu Soiuzi ta Slovenii // ecoclubrivne.org.
14. Смогут ли в 2016 году украинцы получить «теплые» кредиты // domik.ua.– 10.02.2016 // domik.ua.
Smogut li v 2016 godu ukraintsy poluchit «teplye» kredyty // domik.ua.– 10.02.2016 // domik.ua.
15. Средняя зарплата по Украине // Минфин, 2016 // index.minfin.com.ua.
Sredniaia zarplata po Ukraine // Minfin, 2016 // index.minfin.com.ua.
16. Стратегія енергозбереження в Україні: Анал.-довід. Матеріали: Кол. монографія: В 2-х т. / За ред. В.А. Жовтянського, М.М. Кулика, Б.С. Стогнія. – К.: Академперіодика, 2006. – Т. 1: Загальні засади енергозбереження. – 510 с.
Stratehiia enerhozberezhennia v Ukraini: Anal.-dovid. Materialy: Kol. monohrafiia: V 2-kh t. / Za red. V.A. Zhovtianskoho, M.M. Kulyka, B.S. Stohniia. – K.: Akadempriodyka, 2006. – T. 1: Zahalni zasady enerhozberezhennia. – 510 s.
17. Стратегія енергозбереження в Україні: Анал.-довід. Матеріали: Кол. монографія: В 2-х т. / За ред. В.А. Жовтянського, М.М. Кулика, Б.С. Стогнія. – К.: Академперіодика, 2006. – Т. 2: Механізми реалізації політики енергозбереження, 2006. – 600 с.
Stratehiia enerhozberezhennia v Ukraini: Anal.-dovid. Materialy: Kol. monohrafiia: V 2-kh t. / Za red. V.A. Zhovtianskoho, M.M. Kulyka, B.S. Stohniia. – K.: Akadempriodyka, 2006. – T. 2: Mekhanizmy realizatsii polityky enerhozberezhennia, 2006. – 600 s.
18. Суходоля О.М. Енергоефективність економіки в контексті національної безпеки: методологія та механізми реалізації. – К.: НАДУ, 2006. – 424 с.
Sukhodolia O.M. Enerhoefektyvnist ekonomiky v konteksti natsionalnoi bezpeky: metodolohiia ta mekhanizmy realizatsii. – K.: NADU, 2006. – 424 s.
19. Тарифи на послуги централізованого опалення та централізованого постачання гарячої води для потреб населення // ТОВ «Сумитеплоенерго», 2016 // teplo.sumy.ua.
Taryfy na posluhy tsentralizovanoho opalennia ta tsentralizovanoho postachannia hariachoi vody dlia potreb naselennia // TOV «Sumyteploenerho», 2016 // teplo.sumy.ua.
20. Тарифы для потребителей (Украина) // Минфин, 2016 // index.minfin.com.ua.
Taryfy dlia potrebiteliei (Ukraina) // Minfin, 2016 // index.minfin.com.ua.

21. *Gillingham, K., Newell, R.G., Palmer, K.* (2009). Energy Efficiency Economics and Policy // www.nber.org.

22. *Mizobuchi, K., Takeuchi, K.* (2013). The influences of financial and nonfinancial factors on energy-saving behaviour: A field experiment in Japan // isiarticles.com.